

Анатолій Митраєв

ЖИТТЕВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВЦЯ АНДРІЯ ПЕТРОВИЧА КОВАЛІВСЬКОГО*

“А. П. Ковалівський у сьогоднішні є основним трудівником Академії наук у дослідженні арабських джерел для історії народів СРСР”.

Академік І. Ю. Крачковський.

“Безперечно, тепер в особі А. П. Ковалівського ми маємо одного з наших найвидатніших знавців арабських джерел для історії Східної Європи”.

Академік І. Ю. Крачковський.

Про Андрія Петровича Ковалівського, його життя та наукову діяльність говориться в багатьох вітчизняних та закордонних працях [128—228]. Але переважна більшість з них — це ювілейні статті, які не спираються на джерела, тому в них зустрічаються недоречності і неточні твердження. Щодо численних рецензій, то вони, базуючись на окремих творах українського сходознавця, не можуть, звичайно, дати цілісне уявлення про життєвий і творчий шлях ученого.

Життя ж і наукова спадщина вченого становлять дуже яскраву і значну сторінку української історичної науки, а в сходознавстві України 40—60-х років А. П. Ковалівський — це постать, яка займає провідне місце. Пропонована стаття є першою спробою дати короткий нарис, який ґрунтується на документальному, переважно архівному матеріалі про життя та наукову діяльність видатного сходознавця. Причому першорядне значення в статті надається спогадам самого Андрія Петровича про свою наукову діяльність.

На жаль, обсяг статті не дає можливості викласти усі результати нашого дослідження. Це справа окремої монографії, підготовку якої завершує автор. Але для того, щоб можна було, як то кажуть, з чистою совістю здати її до друку, необхідна подорож до Санкт-Петербурга, з яким пов'язаний дуже важливий період наукової діяльності та життя А. П. Ковалівського. А без використання усього того, що збереглося про нього в петербурзьких архівах, цю монографію не можна вважати закінченою.

Втім, у статті є посилання на документи з архівів Санкт-Петербурзького відділення Інституту сходознавства Академії наук. Але цей матеріал не можна вважати вичерпаним, до того ж віднайдений він не мною, а моєю ученицею Є. Б. Юштіною, яка у свій час писала курсову роботу про А. П. Ковалівського і не мала достатньо часу і досвіду для того, щоб опрацювати його для наукової монографії. Однак те, що нею було зроблено, стало у пригоді при написанні пропонованої статті. Тому моє вступне слово закінчую принесенням їй щирої вдячності за надані виписки з архівних документів, що належать до петербурзького періоду наукової діяльності Андрія Петровича Ковалівського.

А. М.

* Стаття містить посилання на бібліографію праць А. П. Ковалівського, укладену автором.

У блискучому сузір'ї вчених-гуманітаріїв Харківського університету, таких як І. Срезневський, О. Потебня, М. Дринов, В. Бузескул, Д. Багалій, О. Погодін, М. Сумцов, П. Ріттер, Л. Булаховський, О. Білецький, гідне місце посідає ім'я Андрія Петровича Ковалівського. 100-річчя від дня його народження урочисто вшанували у Харкові, де 17—19 квітня 1995 року відбулася міжнародна наукова конференція на честь цієї знаменної для української науки дати.

А. П. Ковалівський належить до давнього козацького старшинського роду, що був започаткований на Харківщині в середині XVII ст. Семеном Семеновичем Ковалівським. Навряд чи можна назвати ще таку родину на Слобожанщині, яка б дала стільки видатних державних діячів та науковців [190]. Ковалівські понад століття несли військову службу у Харківському козацькому, а згодом гусарському полку. Багато хто з членів цієї родини, отримавши освіту у відкритому 1805 року Харківському університеті, відзначились на ниві державної та наукової діяльності. Серед них міністр народної освіти Росії, гірський інженер і етнограф Євграф Петрович, його брат, відомий мандрівник, дипломат і сходознавець Єгор Петрович, правник і сенатор Михайло Євграфович, його син, поет і критик Павло Михайлович, правознавець та історик Максим Максимович і, нарешті, видатний діяч у галузі народної освіти Петро Григорович Ковалівський, в родині якого 1 лютого 1895 року народився Андрій Петрович [228, № 129].

Гімназичну освіту він починав у Москві, а закінчив у Харкові. Вже у випускному класі гімназії він бере активну участь в українському молодіжному русі і потрапляє під таємний нагляд поліції [193]. Важка хвороба легенів змусила його поїхати на лікування до берегів Адріатики. Після одужання Андрій Петрович поступає на математичний факультет Харківського університету. За свідченням доньки, Андрій Петрович пояснював такий крок своїм молодечим захопленням ідеєю про можливість перетворення гуманітарних наук у такі ж точні, як і математика. Це він спробував здійснити у своєму першому науковому дослідженні, намагаючись вивести економічно-соціальну формулу в історії літератури [3]. Але в марності такої спроби молодий науковець швидко переконався. Втім, заняття математикою в університеті знадобилися пізніше, коли йому довелося працювати над перекладами творів арабських математиків та астрономів VIII—IX ст. [228, № 134]. Одночасно із штудіюванням математики він відвідує лекції видатного сходознавця, професора з санскриту П. Г. Ріттера та професора з литовської та давньоісландської мов Я. М. Ендзеліна. Не без впливу першого Андрій Петрович, схильний до гуманітарних дисциплін, залишає навчання з математики і вступає до Лазаревського інституту східних мов у Москві [119], де слухає курс сходознавчих дисциплін під керівництвом славетних вчених, серед яких був й один із фундаторів української Академії наук академік А. Ю. Кримський. Більшовицький переворот та початок громадянської війни призвели до закриття інституту. Андрій Петрович повертається до Харкова і продовжує навчання на романо-германському відділенні історико-філологічного факультету під керівництвом П. Г. Ріттера [119, 228, № 129].

Отримавши ґрунтовну підготовку в царині арабської та романо-германської філології, він поступає до аспірантури при кафедрі історії української культури, котру очолював академік Д. І. Багалій. Безперечно, в такій зміні предмета занять відіграло роль палке бажання сприяти відродженню рідної української культури, любов до якої плекали в родині Ковалівських. Адже його батько Петро Григорович і мати Марія Андріївна належали до передової освітянської української інтелігенції початку XX ст. Крім того, Андрій Петрович, одержавши високу професійну підготовку в галузі арабістики і романо-германської філології, вважав, що для плідної наукової роботи над історією культури рідної батьківщини необхідно

оволодіти знаннями і з українознавчих дисциплін. Отже природно, що протягом 20-х років у творчості майбутнього сходознавця переважала українська тематика, яка була досить різноманітною.

Поряд з викладанням історії української літератури у вищих навчальних закладах (1924—1926 рр.), він працює науковим співробітником, а згодом (1930—1933 рр.) завідувачем сектору етнографії науково-дослідної кафедри історії української культури [228, №129]. Він заявляє про себе як дослідник найширшого кола проблем з історії української літератури та літературознавства, української етнографії та філософії. Якщо його літературознавчі праці хибують на досить поширений в ті часи серед радянських науковців синдром вульгарного соціологізму [188; 192], то численні праці з етнографії [11; 15; 22; 30; 31; 36; 39; 40], особливо його робота про виробничі культури в давній Україні [14], яку він захищає у 1925 році, розділ про давньоруські вірування для “Історії України” акад. Д. І. Багалія [29; 137] та про застосування картографічного методу в етнографічних дослідженнях [20], багато в чому передували висновкам сучасних фахівців з етнокультурної проблематики [189].

Подібне можна сказати і про його дослідження творчої спадщини Г. Сковороди, який, до речі, останні дні свого життя провів у садибі одного з представників родини Ковалівських. Близькі зв'язки Г. Сковороди з предками А. П. Ковалівського, звичайно, збуджували його зацікавленість до вивчення творчої спадщини мандрівного філософа. Але сам Андрій Петрович пише, що він звертається до цієї теми у зв'язку з 200-річчям від дня народження філософа [228, №134]. До того ж кафедра, на якій Андрій Петрович вчився в аспірантурі (а її керівник Д. І. Багалія у той час був найавторитетнішим дослідником творчої спадщини Г. Сковороди), планувала відзначити цю знаменну дату новими дослідженнями його творчості [131]. Саме цим і пояснюється те, що Андрій Петрович почав свій шлях у науці працями про Г. Сковороду [1]. Протягом першої половини 20-х років він видає кілька статей, в яких досліджує життя і творчість філософа [1; 4; 6; 17; 21; 33; 34; 35; 45; 52]. І в кожній вчений-початківець спирається на джерела, які до нього ще ніхто не використовував. Він виявляє велику ретельність у їх дослідженні, щоразу приходячи до оригінальних висновків, які можуть становити інтерес і для сучасного читача. У найбільш ґрунтовному і досить великому за обсягом дослідженні А. П. Ковалівський вперше в літературі про Г. Сковороду ставить питання про еволюцію етичних поглядів філософа. Оцінка цієї праці, звичайно, справа філософів. Але, на жаль, у філософській літературі сквородинівські дослідження А. П. Ковалівського не знайшли належної оцінки, хоча, на наш погляд, деякі з його думок заслуговують на увагу.

Головна ж його праця про Г. Сковороду, робота над якою мала велике значення для становлення А. П. Ковалівського як визначного дослідника, не була опублікована. У творчому звіті вченій раді ХДУ у березні 1965 року Андрій Петрович підкреслює, що і після публікації циклу праць про Г. Сковороду, він продовжує вивчати спадщину філософа: “В подальшому, — зазначає він, — за пропозицією ДВУ (Державне видавництво України. — *А. М.*) мною підготовлено великий том (20—25 друк. арк.) вибраних уривків з творів Г. Сковороди у перекладі на сучасну українську мову, таблиці етапів його життя та творчості з відповідними покажчиками. Уривки наведені в хронологічній послідовності, щоб можна було виявити еволюцію поглядів філософа. У вступній статті на більш широкому, ніж раніше, матеріалі я намагався обґрунтувати і поглибити попередні висновки. В перебігу аналізу виявилось, що ми часом неправильно розуміємо деякі його [Г. Сковороди. — *А. М.*] терміни і вислови. Звідси необхідність термінологічного словника” [228, №134].

На жаль, у фонді ДВУ [233], який зберігається в Центральному державному архіві найвищих органів державної влади і державного управління України, цього рукопису А. П. Ковалівського знайти не вдалося, так само як і документів, що могли б пояснити причину відмови його видати. Але з наведеного нами вище коротенького опису його змісту виразно проглядають риси того підходу до аналізу джерел, який ми знаходимо в наступних дослідженнях А. П. Ковалівського, присвячених творам середньовічних арабських авторів. Про це свідчить і сам Андрій Петрович: “Філологічний коментар, пов’язаний зі старослов’янськими, латинськими та давньогрецькими елементами у Гр. Сковороди, став чудовою школою для моїх подальших робіт аналогічного характеру” [228, №134].

Такого ж значення для подальших наукових досліджень з арабського джерелознавства надавав Андрій Петрович і своїм заняттям українською етнографією [228, №134].

Отже, час, відданий Ковалівським дослідженню проблем української культури, не став марним для його наступної наукової діяльності. Навпаки, вони принесли не тільки певні здобутки в розвиток українознавчих досліджень в Україні, а й стали певним етапом в становленні його як фахівця в галузі сходознавства, на терен якого він остаточно стає в другій половині 20-х років.

Такий рішучий поворот від українознавчої проблематики до сходознавства був не випадковий, а цілком виправданий. В Україні в цей час фахівців-українознавців працювало вже чимало, у тому числі і дуже кваліфікованих, а сходознавців, крім А. Ю. Кримського, майже не було. А. П. Ковалівський був чи не єдиним з молодого покоління українських науковців, який мав настільки універсальну підготовку, що дозволила йому плідно працювати в галузі сходознавства, розвиток якого набуває все більшого значення для пізнання минулого України. Зокрема, тільки вивчення східних джерел могло відкрити нові перспективи у дослідженні історії Київської Русі. Раніше за всіх в історичній науці в СРСР на це вказав А. П. Ковалівський. Він навіть розробив план опрацювання арабських джерел з історії Східної Європи і в січні 1930 року доповів його на вченій раді шойно створеного в Харкові Інституту Сходу. Цей план одержав схвалення акад. Б. О. Грекова, якому радянські історіографи віддали пальму першості в постановці цієї проблеми, хоча на неї по праву заслуговує саме А. П. Ковалівський.

Добре усвідомлюючи ці обставини, вже на той час відомий в українознавстві вчений, без вагань, з юнацьким запалом поринає в активну роботу у сходознавчій галузі і пов’язує з нею наукову діяльність до кінця свого життя.

Ще з лютого 1925 року, як повідомлялося в 6/7 числі часопису “Червоний шлях”, А. П. Ковалівський разом з відомим поетом П. Тичиною створюють ініціативну групу в справі фундації наукової організації вивчення Сходу, що пізніше перетворилася на секцію Харківського наукового товариства, яка мала на меті пошук вивчення народів Сходу і встановлення контактів з подібними товариствами в інших країнах. Головою секції обирається один з учителів А. П. Ковалівського відомий професор П. Г. Ріттер. Це був перший у Харкові науковий сходознавчий осередок, спираючись на який стало можливим створити в 1926 році у тодішній столиці України Всеукраїнську асоціацію сходознавців (ВУНАС). Андрій Петрович обирається членом її правління і плідно працює у справі налагодження діяльності Асоціації. Бере участь в організації і проведенні перших сходознавчих з’їздів, працює відповідальним секретарем редакції друкованого органу ВУНАС часопису “Східний світ”, веде плідну наукову роботу в історико-етнологічній секції, пише кваліфіковані рецензії на сходознавчі твори Ганса-Альбрехта фон Бурські з історії турецького флоту [48] та П. К. Жузе про наукову термінологію у сучасних арабів [49], збірку арабських казок “Тисяча і одна ніч” у

перекладі М. О. Сальє та книгу Неджиба Фезіла [51], редагує твори таджицького письменника Айні [58, 70], збірку японської феодальної лірики [60] та перських новел Джемальзаде [63], твори турецьких письменників Я. Кадрі [65] та О. Сейфіддіна [66]. Видає невеличкі розвідки про російського сходознавця В. Бартольда [37] та турецького лірика Ахмеда Хашима [38]. Виступає з науковими доповідями на сходознавчі теми, зокрема з історії українсько-турецьких відносин [36; 44].

Особливого значення Андрій Петрович надає продовженню своїх занять арабською мовою. “У 1929 році, — пише він, — у створеному в Харкові Інституті Сходу я обняв посаду наукового співробітника по сектору Близького Сходу, де керував мовним семінаром аспірантів і викладав курс арабської мови”. Тобто А. П. Ковалівський розглядає арабістику як галузь, на якій він зосереджує головну увагу, і визначає два основних напрями своїх арабістичних студій: історія і культура арабських країн у новому Єгипті та дослідження джерел, переважно арабських, з історії СРСР і слов'ян. “Попереднє вивчення арабської мови та історії, — зазначає він, — а також заняття етнографією створили сприятливі можливості праці саме над арабськими джерелами” [228, №134].

На початку 30-х років А. П. Ковалівський досить успішно просунувся в обох напрямках. 1932 року виходить друком його книга перекладів арабського письменника ХХ ст. Аміна Рейхані з коментарем і вступною статтею, в якій подано докладний аналіз його твору “Революція” [61, 67]. В цей же час написана досить велика праця “Політика народної освіти в сучасному Єгипті”, яка вийшла друком дещо пізніше, у 1936 році [71].

Арабські джерела, за власним свідченням [228, №134], він почав вивчати ще раніше з дешифрування написів одного мусульманського кладовища на Північному Кавказі. Їхній опис та частина зображень у кольорових таблицях видані у 1928 році [32]. Праця над східними джерелами була продовжена описом східних рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету. Деякі з них, особливо турецькі, як зазначав А. П. Ковалівський, мають великий науковий інтерес, але дослідженням їх він не займався [228, №134].

Ці перші арабістичні праці А. П. Ковалівського привернули увагу не тільки наукових кіл України, а й фахівців за її межами. На них звернув увагу визнаний у всьому світі арабіст І. Ю. Крачковський, який на той час створив і очолив головний центр арабістики — Арабський кабінет Інституту сходознавства АН СРСР у Ленінграді.

І. Ю. Крачковський виявив навіть бажання налагодити листування з А. П. Ковалівським, яке почалося у лютому 1931 року [142]. Про це Андрій Петрович розповідав на урочистому засіданні вченої ради Інституту сходознавства у Москві в 1951 році, присвяченому пам'яті І. Ю. Крачковського: “Живучи у м. Харкові я робив спроби зайнятися вивченням арабських джерел з історії СРСР. Я зробив про це доповідь та підготував річний план роботи в одній установі Харкова [мається на увазі Інститут Сходу, який існував на початку 30-х років — А. М.]. Але мені сказали, що тема не актуальна й не потрібна. Довелося цю роботу заховати на безрік. Через якийсь час — лист від І. Ю. Крачковського — він якось дізнався про це і просив мене надіслати тези і загалом усе, що у мене є з цього питання. Я надіслав усе, що у мене зберглося. Він надіслав детальний відгук, зазначивши усі мої помилки і недоречності. З цього почалося наше знайомство” [228, №30а].

Андрій Петрович — людина надзвичайної скромності і делікатності, звичайно, нічого не сказав про те захоплення, яке викликали його талановито виконані перші арабістичні роботи. Про це згадує в своїх спогадах співробітник І. Ю. Крачковського Т. А. Шумовський: «Про рецензії на переклад “1001 ночі”

М. А. Сальє і на дослідження П. К. Жузе з наукової термінології арабів суворий і справедливий Ігнатій Юліанович скаже: “Дотепний підхід і ретельна проробка матеріалу”, “вміла робота з написання рукописів”. Дослідження А. П. Ковалівського “Політика просвітництва сучасного єгипетського уряду” характеризується Ігнатієм Юліановичем як “найповніше в європейській літературі”. Таку оцінку з уст одного з видатних орієнталістів нашого часу міг одержати лиш той, хто був народжений арабістом і залишився ним і тоді, коли основний час йому довелося присвятити далеким від сходознавства роботам» [219].

Така висока оцінка арабістичних праць українського сходознавця була підтверджена офіційно під час обговорення у 1937 році пропозиції про присудження А. П. Ковалівському відразу вищого наукового ступеня доктора наук. Але, як записано в протоколі засідання, виходячи з того, що “його праці стосувалися дуже різноманітних галузей не тільки арабістики, а й історії та етнографії України, історії Західної Європи і в цьому розумінні було б важко визначити його спеціальність” [230, №303], вирішили обмежитись рекомендацією про надання йому ступеня кандидата наук. Хоча «кожна з трьох робіт: книга про Аміна Рейхані, праця “Політика просвітництва сучасного єгипетського уряду” (таку назву вона мала у рукопису — А. М.), а також опис східних рукописів ЦНБ Харківського держуніверситету може бути, — наголошує І. Ю. Крачковський, — прирівняна до дисертації» [230, №303].

Таким чином, Андрій Петрович сформувався як високопрофесійний науковець протягом 20-х — початку 30-х років у навчальних закладах та наукових установах України під керівництвом таких українських учених, як відомий сходознавець професор П. Г. Ріттер та видатний українознавець академік Д. І. Багалій, одержавши арабістичну підготовку в Москві у одного з фундаторів української Академії наук академіка А. Ю. Кримського. Академік І. Ю. Крачковський запрошує в 1934 році А. П. Ковалівського працювати вже не як початківця, а як відомого, універсально підготовленого для роботи на терені арабістики вченого.

Звичайно, відважитися залишити свій улюблений рідний край, землю своїх пращурів, рідно та близьких, влаштований роками побут і розпочати життя на новому місці було важко. Але Андрій Петрович розумів, що умови праці в Арабському кабінеті були незрівнянно кращими, ніж у Харкові. Адже там були зосереджені вкрай необхідні для плідної роботи в арабістичному джерелознавстві словники і довідники, а головне — колекція середньовічних арабських творів, без чого просто неможливо працювати в цій галузі. Та ще й поруч з самим І. Ю. Крачковським! Хто ж з арабістів того часу не мріяв про це? Андрій Петрович у заяві до дирекції Інституту сходознавства АН СРСР від 2 січня 1934 року зазначає, що основною причиною його прохання про зарахування співробітником Арабського кабінету було бажання мати “найголовніше — авторитетне керівництво і справжню школу” [229, №447].

До того ж в Україні після процесу над вигаданою організацією СВУ (т. зв. Спілка визволення України) посилювалися гоніння на українську інтелігенцію і наукові установи, які в очах керівництва компартії України були середовищем українського буржуазного націоналізму. У Харкові почалися арешти науковців. Припиняється діяльність ВУНАС та Інституту Сходу, а разом з тим і дослідження А. П. Ковалівського з історії українського народу та народів Східної Європи за арабськими джерелами. Інститут історії української культури теж було ліквідовано. А. П. Ковалівський, щоб не залишатися безробітним, погодився обійняти посаду старшого бібліотекаря Харківської державної бібліотеки ім. Короленка, де

хоч якось можна було продовжувати наукові дослідження. Він працює над описом східних джерел. Але про більш серйозну наукову роботу годі було й думати. А без неї Андрій Петрович не уявляв свого життя. Де її шукати? Податися до Києва до акад. А. Ю. Кримського? Але й там справи не кращі: академічні установи теж ліквідуються, а слава і гордість українського сходознавства потрапляє в немилість. Взагалі в 30-ті роки наукова діяльність, особливо в гуманітарній сфері, майже замирає. Робіт з медієвістики у 1933—1945 роках в Україні було видано у декілька разів менше, ніж за період громадянської війни (1917—1921 роки). Науковці, пригнічені жахом сталінських репресій, нескінченних ідеологічних перевірок та кадрових чисток, боячись енкевеевської таємної агентури, піддаються на заклик партійних керівників до покаяння у “шкідницьких” діях, щоб уникнути кримінальної відповідальності, пишуть доноси один на одного, а більш порядні самі на себе. Подібний самодонос пише і А. Ю. Кримський, уривок з якого залишився в його науковій спадщині, що зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної АН України [231]. Багато хто залишає Україну. Це, як не дивно, врятує їм життя. Майже всі українські історики, які опинилися під час тотального терору 1937—1938 років за межами України, врятувалися від серйозних репресій. Це В. Баранович, А. Козаченко, М. Бречкевич, В. Пархоменко, О. Вайнштейн, Н. Рубінштейн, А. Похілевич, П. Степанов. Так само, як і ті, що переїхали з Росії до України, — А. Введенський, О. Семенів-Зусер, М. Розенталь та інші.

З огляду на те, що А. П. Ковалівський в юнацькі роки в Харкові брав участь у діяльності підпільної молодіжної організації націоналістичного напрямку, загроза репресій з боку харківських чекістів для нього була реальною. Запрошення І. Ю. Крачковського переїхати до Ленінграда дало надію на можливість уникнути такої небезпеки. Але, знаючи Андрія Петровича, без усякого сумніву стверджую, що головною причиною його переїзду все ж були наукові інтереси. Як би там не було, а у вересні 1934 року він залишає Харків і їде до Північної Пальміри [230, №303]. Ймовірно, цей крок врятував йому життя, хоча й не позбавив репресій. Але коли б він залишився у Харкові, репресії були б тяжчими.

Отже, у 1934 році завершується перший, харківський період наукової творчості А. П. Ковалівського, етап його формування як різнобічного універсально підготовленого дослідника, автора більше тридцяти, переважно українознавчих, наукових праць. Три ж останні праці цього періоду визначили подальший шлях ученого на терені арабістики. Розпочинається другий, ленінградський період, протягом якого він цілком зосереджується на дослідженні арабських середньовічних джерел.

Але його сподівання розпочати роботу у славнозвісному Арабському кабінеті здійснилися не одразу. Одного слова всесвітньо відомого керівника установи виявилось не досить. У штатному розкладі не знайшлося вільної посади. І на те, щоб одержати її для талановитого ученого, знадобився майже рік.

Сидіти і чекати склавши руки Андрій Петрович не міг. Треба ж було і на щось жити. І тут став у пригоді його фах етнографа, здобутий під час навчання в аспірантурі. До того ж на цей час він вже мав неабиякий науковий авторитет в цій галузі завдяки своїм оригінальним дослідженням з питань української етнографії, що дало йому змогу одержати посаду наукового співробітника Державного етнографічного музею, установи дуже авторитетної не тільки у тодішньому Союзі, а й в усьому світі. Саме тут А. П. Ковалівський продовжує дослідження етнографічних питань, які він розпочав розробляти у 20-х роках у Харкові. Ось що з приводу цього він писав в одному із звітів: “Приїхавши до Ленінграда, я написав досить докладне дослідження про острів Хортицю і Дніпрові пороги у X ст. У публічній бібліотеці та етнографічному музеї зібрав і обробив великий матеріал: від-

повідний текст Костянтина Порфірородного “Про управління імперією” (на грецькій мові), Густинський та інші літописи, географічний опис порогів за Єварницьким, а також фольклорний матеріал. Сподівався знайти варіанти тексту Порфірородного, але виявилася тільки єдина редакція. Внаслідок прийшов до висновку, що давня, дотатарська межа Русі біля порогів протягом віків залишалася незмінною внаслідок того, що у цьому районі не було нових культурних нашарувань. Навпаки, міцно зберігалися традиції язичства. Можливо, що саме в цій місцевості був центр опозиції проти християнства” [228, №134]. Поряд з цим А. П. Ковалівський продовжив розпочате ще у Харкові дослідження “Засоби водного транспорту на Дніпрі в XVI—XVIII ст.” Висновки цієї великої праці (7 друк. арк.) були викладені в Інституті історії матеріальної культури. “Основою її, — писав А. П. Ковалівський, — стали твори Литвина і Г. Боплана та великий музейний і лінгвістично-етнографічний матеріал. Не можна було не розглянути з філологічної точки зору латинський і французький тексти (вказаних авторів — А. М.), а також залучені східні матеріали, головним чином тюркські та арабські. Вдалося встановити арабське походження назви човнів, т. зв. чайок, і наявність подібних суден на турецькому флоті. У пригоді стали і дані з Павла Алеппського, якого я раніше не знав” [228, №134]. На жаль, ці праці не були опубліковані. Можливо, рукописи їх збереглися в архівних фондах Державного музею етнографії у Санкт-Петербурзі.

У квітні 1935 року врешті вдалося подолати бюрократично-кадрові перепони і Андрія Петровича було зараховано науковим співробітником Інституту сходознавства АН СРСР. Деякий час він ще продовжував працювати за сумісництвом в етнографічному музеї і тільки з січня 1936 року повністю зосередився на дослідженні творів східних ранньосередньовічних авторів в Арабському кабінеті під керівництвом І. Ю. Крачковського [230, №303].

У тому, що український сходознавець став всесвітньо відомим фахівцем саме в арабістичному джерелознавстві відіграв вирішальну роль І. Ю. Крачковський. Саме це підкреслює Андрій Петрович в одному з листів до нього: “Велике Вам спасибі за Ваш лист... цей лист дав мені багато наснаги і зважливості стійко триматися накресленого шляху” [229, №447]. І. Ю. Крачковський не тільки підтримав його своїм беззастережним науковим авторитетом в галузі арабістики, а й запросивши до своєї наукової установи, надав необхідні умови для плідної роботи, спрямував наукову діяльність талановитого співробітника у сферу дослідження арабських джерел. Особиста зустріч з уславленим арабістом ще більше зміцнила рішучість А. П. Ковалівського прямувати шляхом досліджень арабських середньовічних джерел: «Я якось захопився величезним матеріалом, який знайшов в арабському кабінеті, — розповідає Андрій Петрович, — і запропонував йому (І. Ю. Крачковському — А. М.) кілька тем. Він розглянув їх і каже: “Ось ви працювали над арабськими джерелами з історії СРСР. Цього Вам до кінця життя вистачить, а потім захоплюйтесь усім, чим забажаєте”» [228, №30а]. І, можливо, для того, щоб Андрій Петрович не дуже спокушався чимось іншим, запропонував йому працювати поруч із собою. “Згодом, — згадує Андрій Петрович, — я просидів з ним за одним столом в Арабському кабінеті не один рік” [228, №30а].

Про цей період своєї праці над арабськими джерелами пізніше розповідає сам Андрій Петрович: “Розпочав з найбільш ранніх пам’яток — творів математиків і астрономів VIII—IX ст.: ал-Ферлані, ал-Ферзарі, ал-Баттані, ал-Хоредечи. Були також перекладені відповідні місця (маються на увазі дані з історії народів Кавказу та Східної Європи. — А. М.) з Ібн Хордадбега...” Пізніше, у 1955 році Андрій Петрович самокритично зазначає з приводу якості цієї роботи: “Тепер, — писав він, — мої переклади тих арабських авторів вимагають нових коментарів.

Зараз я бачу, що мій колишній учень Павло Георгієвич Булгаков дослідив увесь текст Ібн Хордадбега так, що без врахування саме його висновків усяке дослідження цього арабського автора неможливе” [228, №134].

Але найбільше захоплювало у той час А. П. Ковалівського вивчення головного твору ал-Масуді. Проаналізувавши декілька варіантів тексту цього арабського автора, він прийшов до висновку, що паризьке і єгипетське видання його зовсім некритичні, непридатні для наукового використання дослідниками-істориками, а тому необхідне більш копітке критично-текстологічне вивчення. Розпочавши цю роботу у середині 30-х років, він продовжував її з перервами до кінця свого життя, про що йтиметься нижче.

Поряд з вивченням середньовічних творів арабських авторів, А. П. Ковалівський пише на основі аналізу сучасних джерел досить велику працю про політику народної освіти у Єгипті ХХ ст. [71]. Працює над висвітленням життєвого шляху великого мислителя Сходу Авіценни і доповідає про результати цієї роботи на 2-й сесії Асоціації арабістів [72]. Доповідь викликала схвальний відгук І. Ю. Крачковського, який особливо наголосив, що А. П. Ковалівський “спромігся залучити нові матеріали і дати нове висвітлення, незважаючи на все багатство літератури про цей предмет” [14, 281].

Завдяки зусиллям А. П. Ковалівського побачило світ посмертне дослідження академіка В. В. Бартольда “Арабські відомості про Русів” [78]. Редагування рукопису вимагало високої кваліфікації і неабияких зусиль. Адже, за свідченням самого А. П. Ковалівського, “довелося скласти цю статтю з двох аналогічних рукописів В. В. Бартольда 1918 року і 1926 року, а також розкрити і уточнити виписки та посилання останньої з його чернеток та дати посилання на більш нові матеріали, зокрема з Ібн Фадлана” [228, №134].

Саме Ібн Фадлан і стає у той час головним предметом дослідницьких занять А. П. Ковалівського. У 1936 році Інститут сходознавства одержав фотокопію т. зв. Мешхедського рукопису, в якому містився більш-менш повний текст книги Ібн Фадлана Х ст. До цього книга була відома в нашій країні лише з уривків наведених Якубом (ХІІІ ст.) у т. зв. “Географічній енциклопедії”. Всебічне джерелознавче дослідження саме книги Ібн Фадлана як цінного джерела для вивчення ранньосередньовічної історії народів Східної Європи стало найбільш визначним науковим дослідженням українського сходознавця, що поставило його ім'я поряд з видатними арабістами не тільки нашої країни, а й світу. За порівняно короткий строк (близько двох років) ним була проведена надзвичайно складна робота по вивченню і перекладу з арабської мови важкої для розуміння фотокопії рукописного тексту Ібн Фадлана. Цією роботою А. П. Ковалівський забезпечив науковий пріоритет за вітчизняною наукою, випередивши Зекі Валіді, який у той самий час працював у Німеччині над фотокопією книги Ібн Фадлана. Про значні труднощі перекладу і дослідження рукопису Ібн Фадлана розповідав сам А. П. Ковалівський [73; 74; 75]. Переклад рукопису було зроблено на основі ретельного критично-філологічного аналізу тексту Ібн Фадлана та уривків з Йакута. Враховуючи те, що одночасно А. П. Ковалівський працював і над іншими дослідженнями, викликає подив надзвичайна його працездатність та наукова майстерність. Адже текст арабського письменника вимагає копіткої роботи. Необхідно було розібратись у складній і важкій для розуміння термінології, відсутності у тексті позначень більшості голосних, внаслідок чого можна читати одне і те ж слово по-різному. Наявність або ж відсутність однієї точки може кардинально змінити значення терміна. До того ж необхідно було виявити і виправити помилки пере-

писувачів, втрату проміжних ланцюжків в арабському тексті. Все це вимагало ретельної роботи з коментування змісту, без чого текст цього важливого джерела залишився б непридатним для використання істориками. Наслідки цієї величезної високопрофесійної роботи було викладено у виданій 1939 року книзі обсягом близько 20 друк. арк., в якій крім перекладу тексту книги Ібн Фадлана подано археографічний вступ, науковий коментар (1237 термінів), огляд джерел і посібників, арабський і російський покажчики і 33 фотокопії оригінального тексту з Мешхедського рукопису [77]. Незважаючи на дуже високу оцінку цієї праці і визнану перевагу над іншими аналогічними дослідженнями (про що говорилося у рецензії німецького сходознавця П. Г. Ріттера [227]), сам А. П. Ковалівський розглядав свою працю лише як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн Фадлана і накреслював плани подальшої дослідницької роботи над ним. На жаль, їх виконання дослідникові довелося надовго відкласти.

У жовтні 1938 року А. П. Ковалівського було заарештовано і відправлено на п'ять років до одного з гулагівських таборів. Таке порівняно з практикою тогочасних репресій "м'яке" покарання можна пояснити тим, що науковець під час слідства тримався мужньо, вини своєї не визнавав і навіть наважувався жартувати. Коли слідчий спитав, проти кого він готував терористичний акт, Андрій Петрович відповів: "Постишева". Слідчий розреготався, бо П. Постишев на той час сам був репресований як ворог народу. Крім того, у пом'якшенні покарання певну роль могла відіграти високопозитивна характеристика його наукової праці, яка була дана керівництвом Арабського кабінету, а також клопотання всесвітньо відомого академіка І. Ю. Крачковського, з яким він звертався до відповідних органів, про пом'якшення долі свого шановного співробітника. Про це розповідає у книзі про І. Ю. Крачковського учениця А. П. Ковалівського А. А. Долиніна [147, 284], підкреслюючи при цьому, що "особливо відчутною втратою для І. Ю. Крачковського і для всього Арабського кабінету на той момент був арешт Андрія Петровича, одного з основних виконавців плану вивчення арабських джерел з історії СРСР" [142, 283]. Однак домогтися звільнення А. П. Ковалівського так і не вдалося. На жаль, щось більш певне про ті трагічні часи в житті Андрія Петровича сказати неможливо. Він сам від розмов з цього важкого для нього предмета із зрозумілих причин усіяло ухилився. Завісу, що закриває цей період життя вченого, можна було б розкрити лише після вивчення відповідних документів, які зберігаються в архівних сховищах колишнього Ленінградського КДБ.

Важко було й видати друком його закінчену працю про Ібн Фадлана. Про те, щоб опублікувати її з вказівкою на автора — "ворога народу", не варто було й думати. Ця обставина особливо хвилювала І. Ю. Крачковського. Пояснюючи факт видання праці без зазначення прізвища її автора, він писав у листі до В. І. Філоненка: "Для мене єдино важливо показати, що праця редактована мною, але не моя, а те, що прізвище автора зникло, — це вже не в моїх силах. Розумне видавництво пропонувало всі особові звороти замінити на безособові або поставити "ми", але я відчував, що тоді сліди моєї праці в очах непосвячених можуть стертися, і сказав: *sint unt sunt, aut non sunt*" ("Хай буде як є або зовсім не буде" — А. М.) [142, 284]. Отже, книга вийшла у світ за редакцією І. Ю. Крачковського, але було зрозуміло, що автор її хтось інший. Таким чином він чесно відокремив своє ім'я від авторства. Це єдине, що можна було зробити у тих обставинах, щоб забезпечити можливість публікації.

Її автор, А. П. Ковалівський, звільнився з табору у 1943 році з дозволом оселитися у м. Саранську. Він працює спочатку рахівником у госпіталі, а після

того, як його було знято за станом здоров'я з військового обліку, вчений зміг влаштуватись доцентом у Саранському педінституті, де викладав історію колоніальних і залежних країн і німецьку мову. Щодо продовження наукової роботи в умовах провінційного міста годі було й думати. Усі матеріали при арешті були конфісковані і, як зазначено у довідці, одержаній Андрієм Петровичем після реабілітації у 1956 році, "за давністю років не збереглися" [228, №38]. У червні 1944 року він одержує паспорт, до якого вдалося внести запис "евакуйований з Москви" [142, 355]. Це відкривало йому шлях до повернення в арабістику.

У листопаді 1944 року його було зараховано докторантом до Інституту сходознавства АН СРСР. Але до Ленінграда в'їзд ще був заборонений, а у Москві не було навіть гуртожитку для проживання докторантів. Тоді Андрій Петрович за викликом ректоратів Харківського університету та педінституту їде до рідного міста і викладає курс історії Сходу [228, №38]. Він обмірковує плани відновлення дослідницької роботи над твором Ібн Фадлана. Конкретно ж працювати у Харкові над арабськими джерелами можливості не було [228, №129]. Усе необхідне для нього знаходилося в Ленінграді. Тільки у жовтні 1947 року було одержано дозвіл виїхати до Ленінграда. Перейшовши з докторантів у наукові співробітники Інституту сходознавства АН СРСР, він врешті одержав і місце у гуртожитку, що дало йому реальну можливість відновити перервану у 1938 році дослідницьку роботу в Арабському кабінеті у І. Ю. Крачковського, завдяки передбачливості якого, як зазначав Андрій Петрович, і даним їм вказівкам усі справи влаштувалися якнайкраще [142, 356]. Одержавши можливість дістатися до матеріалів, що вже були напрацьовані раніше у вивченні Ібн Фадлана, Андрій Петрович відразу подає план подальших джерелознавчих досліджень з цієї проблеми, завершенням яких повинна була стати докторська дисертація [230, №303]. Розпочалась напружена, без вихідних і відпусток, 12-годинна праця [228, №139]. Одночасно А. П. Ковалівський викладає студентам східного факультету Ленінградського університету курс історії арабських країн XIII—XX ст. і веде спецсеминар з арабських історичних джерел [228, №129].

Через рік він завершує дослідницьку роботу з докторської дисертації. Залишалось тільки підготувати її до захисту. Але виникли проблеми з житлом, продовжувати мешкати у гуртожитку без сім'ї, яка залишалася у Харкові, він вже не міг. Тому наприкінці 1948 року він повертається до рідного міста [228, №129]. Займає посаду доцента кафедри нової і новітньої історії Харківського університету і вже як її співробітник завершує підготовку дисертації до захисту і публікує окремі її частини [82; 84; 85; 86]. За рахунок університету друкує автореферат дисертації і від'їжджає до Москви, де блискуче її захищає 19 березня 1951 року перед вченою радою Інституту сходознавства АН СРСР. 16 травня 1953 року ВАК затверджує його у вченому званні професора кафедри нової історії [228, №129].

Так швидко і на такому високому рівні упоратись з надзвичайно складним дослідженням А. П. Ковалівський зміг завдяки величезній працездатності, обдаруванню і цілеспрямованості. Звичайно, у пригоді став і досвід аналітично-текстологічної роботи над твором Г. Сковороди і середньовічними літописами, набутий ще у 20-х — на початку 30-х років під час наукової роботи у Харкові, досвід у галузі східних мов, набутий Андрієм Петровичем під час навчання у Лазаревському інституті і, безперечно, допомога видатного арабіста академіка І. Ю. Крачковського. Велике значення для праці над середньовічними текстами, як про це свідчить сам Андрій Петрович, мав розроблений у вітчизняній науці метод критики давньоруських писемних джерел.

Якщо видання перекладу Ібн Фадлана 1939 року завершило перший етап праці А. П. Ковалівського над цим важливим для дослідження історії народів Східної Європи арабським джерелом, то докторська дисертація може розглядатись як подальший крок у науковій розробці цієї теми. А. П. Ковалівський підкреслював, що тільки в докторській дисертації вдалося попередній (1939 р.) переклад з коментарями до книги Ібн Фадлана перетворити на справжнє джерелознавче дослідження, в якому не тільки вирішувалися завдання перекладу, а й науково розтлумачувалися різні варіанти текстів Ібн Фадлана, що дійшли до нас. У дисертації було визначене літературне середовище, в якому створювався цей твір; відтворено історичне обличчя автора та досліджені обставини відправлення і подорожі посольства з Багдада, у складі якого він їздив до нашої країни [81, 8—9]. Всі ці завдання були блискуче вирішені Андрієм Петровичем на основі ретельного дослідження джерел і викладені ним у двотомній докторській дисертації “Ібн Фадлан”, обсягом більше тисячі сторінок машинопису, який зберігається в Центральній науковій бібліотеці Харківського університету. Після захисту докторської дисертації відкрилася вакансія завідувача кафедри нової і новітньої історії у Харківському університеті у зв'язку з переходом її керівника А. Скаби на партійну роботу.

А. П. Ковалівський, вже як професор і доктор наук, був єдиним на той час достойним кандидатом на цю посаду. За конкурсом у 1951 році він стає завідувачем на цій кафедрі [228, № 129].

Керівництво кафедрою нової і новітньої історії ускладнило діяльність А. П. Ковалівського у галузі східного джерелознавства. На кафедрі не було жодного сходознавця, таких фахівців потрібно було готувати. Наукові інтереси всіх співробітників обмежувалися проблемами переважно новітньої історії західноєвропейських і зарубіжних слов'янських народів. Наукові інтереси А. П. Ковалівського тяжіли до середньовіччя, але профіль кафедри вимагав розгорнути дослідницьку роботу саме з нової і новітньої історії. Енциклопедичні знання Андрія Петровича і його висока кваліфікація дозволяли йому успішно працювати і з істориками-новістами. Протягом 50-х — початку 60-х років вдалося підготувати і декількох сходознавців, але у галузі новітньої історії Сходу: японознавця Я. П. Побеленського, індолога Ю. Г. Литвиненка, китаїста Б. П. Ветрова та тюрколога І. Ф. Чернікова. Андрій Петрович багато зробив і для зростання наукової кваліфікації славістів С. І. Сідельникова та А. І. Митряєва. Але ж ця необхідна і корисна робота проходила за межами його безпосередніх наукових пошуків у галузі арабського джерелознавства. Окрім того, в ті роки Андрій Петрович був чи не єдиним доктором історичних наук у Харкові, а тому йому доводилося дуже часто виступати офіційним опонентом на захисті дисертацій з різних галузей історичної науки, включаючи таку далеку від нього історію КНРС.

І все ж А. П. Ковалівський продовжував наполегливо працювати над своєю науковою проблематикою. У першій половині 50-х років він завершує і видає у 1954 році в Чуваші книжку про середньовічних чувашів і болгар за даними Ібн Фадлана [89]. До виходу у світ цієї праці свідочтва з історії чуваського народу не сягали глибше XVI ст. У цій книжці він зробив спробу показати, що згадані у Ібн Фадлана “сувази, які відмовилися прийняти іслам, були до певної міри предками чувашів”. Не всі науковці погоджувались з цим висновком, однак А. П. Ковалівський був задоволений тим, що його книжка, яку він готував у тісному контакті з чуваськими фахівцями, сприяла поживленню інтересу істориків Чуваші до розробки ранньосередньовічної історії свого народу, а також дістала схвальний відгук у польського сходознавця А. Зайончковського [223]. Із Ібн Фадланом була пов'язана також велика стаття про башкирів.¹ А. П. Ковалівський і на трьохсотрічній ювілей Переяславської

Ради 1654 року відгукується джерелознавчою статтею “Опис подорожі Павла Алеппського як джерело історії України” [88].

Але головну увагу А. П. Ковалівського у 50-х роках привертає підготовка до друку написаної ним на основі вивчення опису подорожі Ібн Фадлана на Волгу у 921—922 роках у складі Багдадського посольства великої книги, яка стала новим кроком у дослідженні цієї важливої для історичної науки джерелознавчої проблеми. По-перше, в ній подається новий переклад рукопису Ібн Фадлана. Як зазначає сам А. П. Ковалівський, новий переклад книги Ахмеда Ібн Фадлана ґрунтується не тільки на філологічному матеріалі першого видання 1939 року, а й на спеціальному дослідженні, що охоплює як історичні, так і філологічні питання, пов’язані з цим автором, зокрема на детальному аналізі вельми важливих перських перекладів з Ібн Фадлана у Наджиба Хамадані (XII ст.) і Аміна Разі (XVI ст.), що відтворюють більш повну загублену редакцію його, а також на широкому застосуванні до тексту Ібн Фадлана методу зіставлень паралельних місць, який є одним з ефективних засобів філологічної критики. Використана була й опублікована за останні роки література з досліджуваного предмета, причому ставилося завдання передати не тільки зміст Мешхедського рукопису, а й тексту, критично відтвореного за усіма іншими даними. Найважливішою частиною книги є новий коментар, який не тільки служить обґрунтуванню перекладу та його тлумаченню, а й відображає підсумок усієї роботи над текстом Ібн Фадлана на сьогодні. Матеріали коментарів 1939 року майже не повторюються. Якщо попередні дослідження мали ухил до філологічності, то це, третє видання дослідження твору Ібн Фадлана є класичним зразком історико-джерелознавчої наукової праці. В ній автор майстерно застосовує розроблену ним завершену методику джерелознавчого дослідження [186]. Книга А. П. Ковалівського, що підсумовує майже 20-річну дослідницьку працю над одним із важливих арабських джерел ранньосередньовічної історії народів Східної Європи, дістала схвальні оцінки в багатьох рецензіях та історичних оглядах і листах [130; 132; 134; 142; 174; 186; 207; 216; 220; 222; 224; 225; 226; 227; 229]. Ось як передає своє захоплення і ставлення до книги А. П. Ковалівського найавторитетніший сучасний український сходознавець академік О. Й. Прицак: “Прочитав книгу як роман і захоплений Вашим твором!” [228, №105]. Майже всі фахівці оцінили цю працю А. П. Ковалівського як одне з видатних досліджень у нашому сходознавстві. Не можна назвати жодного серйозного дослідження з ранньосередньовічної історії народів Поволжя, Київської Русі і взагалі Східної Європи, в якому не було б посилань на дослідження нашого сходознавця, насамперед на цю його книгу про Ібн Фадлана.

Останньою великою публікацією А. П. Ковалівського стала видана у 1961 році “Антологія літератур Сходу” [104], в якій наведені українською мовою уривки з творів східних авторів, перекладених та надрукованих у Харкові протягом XIX—XX ст., що дає уявлення про поширення текстів східних авторів в Україні. Дуже цікава вступна стаття А. П. Ковалівського “Вивчення Сходу в Харкові та Харківському університеті у XVIII—XX ст.” [104а, 9—127], особливо той розділ, в якому висвітлюється стан сходознавства у Харкові в післяжовтневі часи [104а, 74—127]. Оскільки сам автор безпосередньо брав найактивнішу участь в організації сходознавчих досліджень, зміст статті набуває значення важливого джерела з історії сходознавства в Україні.

Науковий авторитет А. П. Ковалівського у 50-х роках був настільки безсумнівним, що він стає провідником для усіх, хто пов’язує свою наукову долю з наукою про Схід та Україну. Серед його кореспондентів можна знайти істориків і філологів, археологів і митців, яким він завжди був готовий прийти на допомогу своїми знаннями й мудрістю. Не маючи змоги у себе на кафедрі готувати фахівців

з арабського джерелознавства, він охоче допомагає вчителю з Чорнобиля В. М. Бейлісу у становленні в цій галузі. Якби надрукувати листування між ним і А. П. Ковалівським, то таке видання було б справжнім навчальним посібником про творчі стосунки наукового керівника з дослідником-початківцем. Відомі сучасні українські сходознавці В. М. Бейліс, Я. Р. Дашкевич, І. Ф. Черніков (як і сходознавці з інших республік колишнього СРСР Т. Шумовський, В. Булгаков, А. Дун) вирости і стали висококваліфікованими вченими-фахівцями завдяки всебічній допомозі й підтримці А. П. Ковалівського. Його щирим прихильником був і залишається й академік О. Й. Прицак, який, як і А. Ковалівський, був учнем академіка А. Ю. Кримського, а нині очолює вперше створений в Україні академічний Інститут сходознавства, за організацію якого так енергійно у свій час і, на жаль, безуспішно боровся А. П. Ковалівський [196].

У 1964 році у зв'язку з організаційними змінами та інтригами на кафедрі нової і новітньої історії А. П. Ковалівському запропонували очолити поновлену у Харківському університеті кафедру історії середніх віків. Він охоче прийняв пропозицію, сподіваючись, що саме медієвістичний профіль кафедри дозволить йому розгорнути підготовку фахівців з тих проблем, якими він сам займався майже усе своє життя в науці. Але достойних і здібних претендентів не вдалося відшукати, а ті, що траплялися, не змогли подолати усіх труднощів, які постають перед дослідниками історії східносередньовічних проблем. До того ж у 60-х роках Андрій Петрович тяжко хворів, переніс важку операцію і у нього вже не вистачало того запалу і енергії, які притаманні були йому протягом усього попереднього життя. Усе це завадило йому створити у рідному університеті справжню наукову школу, вихованці якої змогли б прийняти в нього естафету досліджень у галузі арабського джерелознавства.² Співробітники кафедри історії середніх віків у 60-ті роки займалися історіографією середніх віків, тому в них виникла ідея написати історію медієвістики в Україні ХХ ст. А. П. Ковалівський охоче сприйняв таку ідею і написав великий розділ до цієї праці: "Вивчення в Україні середньовічної історії країн Сходу, Азії і Латинської Америки" (близько 5 друк. арк.). Повністю написану велику працю не вдалося надрукувати, бо багато керівних осіб у науці того часу вважали медієвістику недостатньо актуальною.

До останнього дня свого життя Андрій Петрович не залишав занять по вивченню і джерелознавчому дослідженню творів арабського середньовічного письменника ал-Масуді, які, на переконання А. П. Ковалівського, мали не менше, а може й більше значення, ніж твори Ібн Фадлана, для висвітлення історії слов'янського світу раннього середньовіччя. Про це переконливо свідчить чи не останній, передсмертний лист українського сходознавця до свого учня і співробітника по Арабському кабінету Т. А. Шумовського. «Нині я наполегливо закінчую велику працю, розпочату ще в 1934 році, "ал-Масуді про західних слов'ян та їх сусідів...". Так ось, іншаллах (якщо — *А. М.*)³, все це закінчу до кінця 1969 року...» [219, 165]. Роботу Андрій Петрович майже закінчив. Не встиг тільки вписати в машинописний текст арабські терміни. Великий рукопис перекладу ал-Масуді з докладним науковим коментарем до нього зберігається в музеї-архіві культури і мистецтва України і чекає на фахівця, який би зміг заповнити пропущені місця і видати це вкрай потрібне і важливе для істориків джерело, що відкрило б нові перспективи в дослідженні ранньосередньовічної історії західних слов'ян і українського народу. За життя Андрія Петровича було опубліковано лише дві попередні розвідки з цієї теми. Перша "Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений" була надрукована у 1957 році [93]. В цій праці розглянуто загальні проблеми ступеня вірогідності відомостей енциклопедиста-історика Х ст. ал-Масуді і його повідомлень про Східну Європу, Кавказ та слов'ян. До А. П. Ковалівського щодо цього

існували найрізноманітніші погляди, які були мало сприятливі для ал-Масуді. Його вважали поверховим журналістом Х ст., легковажним, довірливим мрійником тощо. А. П. Ковалівський, даючи аналіз низки важливих місць з творів ал-Масуді, намагається довести значну вірогідність повідомлень цього автора, його критичне ставлення до попередніх відомостей, тверезий реалістичний розум. Різні непорозуміння, що траплялися у творах ал-Масуді, залежать почасти від стану знань того часу, а почасти, як показує Андрій Петрович, від нашого власного хибного розуміння тексту і відсутності критичного його аналізу [228, №27]. Друга розвідка вийшла друком у 1961 році під назвою “Абу Хасан ал-Масуді. Повідомлення про будинки, вшановані у слов’ян” в книзі “Антологія літератур Сходу” [104, 364, 445—446]. В коментарях А. П. Ковалівський дійшов висновку, що подане ал-Масуді оповідання позичене ним з праці астронома-сабея Х ст. Абу Ма’шара, який у свою чергу отримав відомості від якихось справжніх слов’ян, які перебували у халіфаті, надавши їхнім оповіданням фантастичного забарвлення. Критичний підхід до них дає можливість виявити цінні історичні свідчення щодо західних слов’ян, а може, й Прикарпаття [228, №154].

Уже після кончини Андрія Петровича нам вдалося передати скорочений варіант його дослідження твору ал-Масуді В. Д. Корольоку, і він опублікував його з власною вступною статтею в одному із збірників Інституту слов’янознавства і балканістики АН СРСР [121; 122; 123]. Переклади А. П. Ковалівського текстів ал-Масуді “Повідомлення про слов’ян, їх поселення, відомості про їх царів і про розселення їх племен” [122, 70—71] та “Про слов’янські язичницькі храми” [122, 80—86] відкривають для історика дорогоцінні свідчення про різні сторони життя ранньосередньовічного слов’янства, як західного, так і східного. Методологічні засади наукової творчості А. П. Ковалівського, що давали можливість об’єктивного висвітлення історичних подій та явищ, ґрунтувалися на всебічному дослідженні джерел, вільному від будь-якої тенденційної оцінки. Саме з таких принципів виходив він, розробляючи методичні вказівки для наукової роботи студентів. Він підкреслював, що головне в науковій роботі це “чесність науковця і палка любов до істини” [228, №38]. На цьому Андрій Петрович стояв твердо і непохитно усе своє життя і вчив цьому своїх учнів. Коли було розпочато видання Української радянської енциклопедії, то на А. П. Ковалівського ліг тягар написання майже усіх статей за середньовічної історії Сходу та східної культури. Одному йому було важко вчасно впоратися з таким завданням. Тому він залучив до цієї роботи не тільки своїх дипломованих учнів, а й молодь, студентів, які працювали в наукових гуртках. Нерідко цим молодим авторам редакція УРЕ закидала, що подані статті недостатньо витримані у марксистському дусі і відмовлялася їх друкувати. Андрій Петрович відчайдушно кидався на захист. Писав гнівні листи, навіть самому відповідальному редакторові УРЕ академіку М. П. Бажану, ставлячи перед ним вимогу — не публікуєте статті молодих авторів, то знімайте й мої [228, №89].

Звичайно, А. П. Ковалівський як працівник державної установи вимушений був говорити про єдино наукову марксистську методологію, але ніколи не принижувався настільки, щоб притягувати за вуха висловлювання класиків марксизму і підбирати факти для того, щоб їх підтвердити, як це робила більшість науковців того часу. Тому не дивно, що, хоча А. П. Ковалівський у 1965 році прийшов до свого 70-річного ювілею чи не найбільш авторитетним істориком України, питання про його обрання академіком АН УРСР не було навіть поставлене на обговорення. Єдине, на що розщедрилося керівництво, — це присвоєння йому почесного звання заслуженого діяча науки України, тоді як до Академії обиралися не стільки вчені-історики, скільки партфункціонери від науки типу Скаби і Дубини, які, за висловом О. І. Білецького у листі до Андрія Петровича, “вергали Ака-

демію у стан вічної мерзлоти” [228, №89]. Подібні номенклатурні керівники Інституту історії вважали Андрія Петровича недостатньо послідовним марксистом. Той самий Скаба, який очолював кафедру нової і новітньої історії Харківського університету, коли туди прийшов А. П. Ковалівський на посаду доцента, в рецензії на його вступну лекцію до курсу історії Сходу закинув йому, що він не показав вирішальної ролі класиків марксизму у розвитку ролі сходознавчої науки. Сам Андрій Петрович не звертав серйозної уваги на такі “наукові” зауваження, його не бентежило недостатнє визнання з боку партноменклатурного керівництва вузівської та академічної науки і він спокійно працював над своїми улюбленими темами до останнього подиху.

Наприкінці 1969 року колеги Андрія Петровича по Арабському кабінету в Ленінграді вирішили відзначити його 75-річчя, яке припадало на 1 березня наступного року, і надіслали йому запрошення. Андрій Петрович написав на ім'я Т. А. Шумовського відповідь, яка була чи не останнім листом в його житті. Я не можу не процитувати текст листа, бо в ньому виражена вся прекрасна суть цієї видатної людини: «Дорогий Теодоре Адамовичу! Взагалі-то я не люблю ювілеїв... однак все ж мені здається, що засідання, яке Ви плануєте, може принести ту користь, що ленінградські товариші по науковій роботі дізнаються на ньому про деякі мої видання і підготовлені праці, які, так би мовити, “не доходять”, як правило, з так званої “периферії”. Тому я дозволю собі надіслати Вам деякі матеріали. Мені хотілось би, щоб про ці мої праці стало відомо моїм колегам. Що ж до самого “ювілею”, то це, далекі, “від лукавого”, “суета сует”. На цьому закінчую, бо втомився... Зараз піду ляжу після тяжкої праці по написанню листа. Бажаю Вам здоров'я і всіх життєвих благ. Привіт усім, хто мене пам'ятає в Ленінграді» [219, 165]. Одного грудневого дня 1969 г. Андрій Петрович після важкої роботи з текстом ал-Масуді приліг перепочити... і вже не піднявся. Так пішов з життя видатний учений, палкий патріот, незабутній Андрій Петрович Ковалівський. Не знаю, чи був він віруючим? Але жив по-християнськи, любов до близьких і милість до падших сповідував!

¹ Рукопис цієї статті знайдено і передано автором цієї статті до Інституту сходознавства НАНУ і відповідної наукової установи Башкортостану і готується до друку.

² На щастя, що естафету підхопив його учень В. М. Бейліс, який нині успішно працює у цій галузі в Луганському педінституті. Готуються фахівці-сходознавці й в Інституті сходознавства НАНУ у Києві.

³ ان شاء الله — якщо забажає Аллах — *Ред.*

